

XALQ ERTAGINING OG‘ZAKI IJRO TABIATI: AN‘ANA, ERTAKCHI VA MATN VARIANTLARI MUNOSABATI

Perizat Karamatdinovna JAUMITBAEVA

o‘qituvchi

Qoraqalpog‘iston qishloq xo‘jaligi va agrotexnologiyalar instituti

Nukus, O‘zbekiston

perizatjaumitbaeva@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada xalq ertagining og‘zaki ijro jarayonida yashash xususiyati qoraqalpoq, o‘zbek va ingliz folklorshunosligidagi nazariy qarashlar asosida o‘rganilgan. Mamlakatimiz va xoriliy olimlarning folklor matni, ijrochi, auditoriya va an‘ana munosabatiga doir fikrlari qiyosiy tahlil qilingan. Ertak matnining barqaror syujet asosi har bir ijroda ertakchining mahorati, xotirasi, ijro muhiti va tinglovchilar xususiyatiga muvofiq qayta shakllanishi ko‘rsatilgan. Mustaqil folklor varianti bilan qayta nashr o‘rtasidagi farqni belgilash mezonlari taklif etilgan. Ertakning jamoaviyligi individual ijodkorlikni inkor etmasligi, balki ijrochining badiiy tajribasi an‘ana doirasida qabul qilinishi orqali yuzaga kelishi asoslangan.

Tayanch so‘zlar: xalq ertagi, og‘zaki ijro, ertakchi, an‘ana, variant, auditoriya, jamoaviylik, improvizatsiya.

ПРИРОДА УСТНОГО ИСПОЛНЕНИЯ НАРОДНОЙ СКАЗКИ: СООТНОШЕНИЕ ТРАДИЦИИ, СКАЗИТЕЛЯ И ВАРИАНТОВ ТЕКСТА

Перизат Караматдиновна ЖАУМИТБАЕВА

преподаватель

Каракалпакского института сельского хозяйства и агротехнологий

Нукус, Узбекистан

perizatjaumitbaeva@gmail.com

Аннотация

В статье исследуется характер бытования народной сказки в процессе устного исполнения на основе теоретических взглядов каракалпакской, узбекской и англоязычной фольклористики. Проведён сравнительный анализ взглядов учёных К. Максетова, М. Афзалова, М. Муродова, Дэна Бен-Амоса и Ричарда Баумана на взаимоотношения фольклорного текста, исполнителя, аудитории и традиции. Показано, что устойчивый сюжетный каркас сказочного текста в каждом исполнении трансформируется в соответствии с мастерством и памятью сказителя, условиями исполнения и особенностями слушательской аудитории. Предложены критерии разграничения самостоятельного фольклорного варианта и повторной публикации одного и того же текста. Обосновано, что коллективный характер фольклора не отрицает индивидуального творческого начала, а проявляется в принятии художественного опыта исполнителя в рамках традиции.

Ключевые слова: народная сказка, устное исполнение, сказитель, традиция, вариант, аудитория, коллективность, импровизация.

Xalq ertagining asosiy xususiyatlaridan biri uning ogʻzaki ijro jarayonida yaratilishi, saqlanishi va tarqalishidir. Ertak avloddan-avlodga oʻtishida faqat tayyor matn sifatida takrorlanmaydi. Har bir ertakchi anʼanaviy syujetni oʻz xotirasi, ijro mahorati, hayotiy tajribasi va tinglovchilar talabiga muvofiq qayta hikoya qiladi. Shuning uchun ertakning ogʻzaki shakli bilan nashr qilingan matni oʻrtasida muayyan farq mavjud.

Yozma adabiyotda asarning muallif tomonidan yaratilgan matn asosiy nusxa hisoblanadi. Folklorda esa bir syujetning turli ijrochilardan yozib olingan bir nechta teng huquqli matniy koʻrinishlari boʻlishi mumkin. Bu holat ertakning qaysi matni «asl» ekani haqidagi masalani murakkablashtiradi.

Maqolaning maqsadi xalq ertagining ogʻzaki ijro tabiatini anʼana, ijrochi va matn variantlari munosabatida tadqiq etish hamda mustaqil variantni qayta nashrdan farqlash mezonlarini belgilashdan iborat.

Tadqiqotda qoraqalpoq, oʻzbek va xorijiy folklorshunoslikdagi xalq ertagining ogʻzaki tabiatiga oid ilmiy qarashlar tahlil qilindi. Q. Maqsetov, M. Afzalov va M. Murodovning folklor matni, ijrochi va anʼanaga doir fikrlari Dan Ben-Amos va R. Bauman qarashlari bilan qiyoslandi. Manbalar tahlili ertakning variantlilik, ijroviy oʻzgaruvchanligi va jamoaviy-individual tabiatini aniqlashga nazariy asos boʻldi.

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy, matniy va kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi. Turli ertak matnlarining syujet, motiv, kompozitsiya, obrazlar tizimi va ijroviy xususiyatlari qiyoslandi. Ijrochi, auditoriya va ijro sharoitining matn shakllanishiga taʼsiri oʻrganildi. Shuningdek, mustaqil folklor variantini qayta nashrdan farqlash uchun ijrochi, vaqt, hudud, syujet, epizod va kompozitsiya mezonlari asos qilib olindi.

Olib borilgan tahlillar shuni koʻrsatadiki, xalq ertagining ogʻzaki ijro tabiatini faqat uning matniy tuzilishi orqali belgilash yetarli emas. Ertakning folklor asari sifatidagi xususiyati uning ijrochisi, tinglovchilari, ijro sharoiti va anʼana bilan oʻzaro munosabatida namoyon boʻladi. Dan Ben-Amos folklorini «kichik guruhlardagi badiiy kommunikatsiya» sifatida talqin qilib, folklor

hodisasini faqat matn doirasida emas, balki uning ijtimoiy va ijroviy konteksti bilan birgalikda o'rganish zarurligini ta'kidlaydi [5; 9–13]. Bu yondashuv xalq ertagining og'zaki tabiatini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur qarashni ertak materialiga tatbiq etganda, an'anaviy syujet, ertakchi ijrosi, tinglovchi munosabati va yangi matniy ko'rinish o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjudligi ko'rinadi. Ertakchi an'anadan o'zlashtirgan syujetni har bir ijro jarayonida aynan bir xil shaklda takrorlamaydi. U voqealar rivojini o'z xotirasi, ijro mahorati, hayotiy tajribasi va auditoriyaning munosabatiga qarab o'zgartiradi. Shu jihatdan og'zaki ertakni tayyor matnning oddiy takrori emas, balki har bir ijroda qayta yaratiladigan badiiy hodisa sifatida baholash mumkin.

Ijro jarayonida auditoriyaning o'rni ham alohida ahamiyatga ega. Tinglovchilar ertak mazmunini faqat qabul qiluvchi passiv tomon emas, balki ijro jarayoniga bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi omil hisoblanadi. Masalan, tinglovchilarning qiziqishi pasaygan hollarda ertakchi ayrim voqealarni qisqartirishi, dinamikani kuchaytirishi yoki kulgili epizod qo'shishi mumkin. Bolalar auditoriyasi uchun ijro qilinganda qo'rqinchli voqealar yumshatilishi, kattalar davrasida esa ijtimoiy hajv, maishiy detallar va hayotiy kuzatishlar kengaytirilishi mumkin. Demak, auditoriyaning yoshi, ijtimoiy tarkibi va emotsional munosabati ertakning ijroviy shakliga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biridir. Bu holat Ben-Amosning folklorni badiiy kommunikatsiya sifatida tushunish kontseptsiyasini ertak materialida yaqqol namoyon etadi [5; 9–13].

Qoraqalpoq folklorshunosi Q. Maqsetovning qarashlari ham mazkur xulosani qo'llab-quvvatlaydi. Olim folklor asarlarining og'zaki yaratilishi, og'zaki ijro qilinishi va og'zaki tarqalishini ularning yozma adabiyotdan farqlovchi asosiy belgilaridan biri sifatida ko'rsatadi [4; 4–5]. Biroq og'zakilikni faqat asarning yozuvda mavjud emasligi bilan izohlash to'liq emas. Og'zakilikning asosiy belgisi matnning jonli ijro jarayonida qayta shakllanishi bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan, keyinchalik yozib olingan va nashr etilgan matn og'zaki ijroning muayyan bir lahzasini aks ettiruvchi manba sifatida qaralishi lozim.

Q. Maqsetovning folklor asarlarida bir syujetning bir nechta matniy ko'rinishlari mavjud bo'lishi mumkinligi haqidagi fikri ham muhimdir [4; 4]. Yozma adabiyotda muallif tomonidan yaratilgan matn asosiy va barqaror nusxa sifatida qabul qilinsa, folklorda bir xil syujetning turli ijrochilardan yozib olingan bir nechta teng huquqli variantlari bo'lishi mumkin. Bu holat ertakning «asl matni»ni aniqlash masalasini murakkablashtiradi. Shuning uchun folklor matnini baholashda uning yozma shaklinigina emas, balki qaysi ijrochidan, qachon, qaerda va qanday sharoitda yozib olinganini ham hisobga olish zarur.

M. Afzalovning ertak kompozitsiyasiga doir kuzatishlari ijrochining matn shakllanishidagi rolini yanada aniqlash imkonini beradi. Olim ertak syujetining hajmi va kompozitsion yaxlitligi ijrochining xotirasi, mahorati va matnni qay darajada o'zlashtirganiga bog'liq ekanini ta'kidlaydi. Uzoq yillar davomida ertak aytib, uni «pishitib» kelgan ertakchining matni kompozitsion jihatdan mustahkam va detallarga boy bo'ladi, hali to'liq o'zlashtirilmagan matnda esa epizodlar o'rtasidagi aloqa nisbatan bo'sh bo'lishi mumkin [1; 116]. Bu fikr ertakning barqarorligi bilan ijro jarayonidagi o'zgaruvchanlik o'rtasidagi muvozanatni ko'rsatadi.

Shundan kelib chiqib, bir xil syujetni biladigan ikki ertakchining ijrosi natijasida hajmi, tili va tasvir uslubi bilan farqlanadigan matnlar yuzaga kelishi tabiiy holatdir. Bir ertakchi voqealarni qisqa va dinamik tarzda bayon qilsa, boshqasi dialoglar, mubolag'a, tasviriy vositalar va etnografik detallarga ko'proq o'rin berishi mumkin. Bunday farqlar syujetning asosiy o'zagini o'zgartirmagan holda matnning individual ijro xususiyatlarini namoyon etadi.

Og'zaki ijroning o'ziga xosligi faqat so'zlar orqali emas, balki ovoz, mantiqiy urg'u, sukut, mimika va dramatik harakatlar orqali ham namoyon bo'ladi. M. Murodovning ertak ijrosiga oid kuzatishlarini umumlashtirgan J. Asqarova yozib olingan matnda ertakchining holati, tovush tovlanishi, taqlidiy harakatlari va auditoriya bilan munosabatining katta qismi saqlanmasligini ta'kidlaydi [2]. Demak, yozma transkripsiya jonli ijroni to'liq qamrab ololmaydi. U ijro

jarayonidan ajratilgan, yozuvga o'tkazilgan va muayyan darajada tahrirlangan matniy shakl hisoblanadi.

Tadqiqot natijalari an'anani ham o'zgaras matn sifatida emas, balki syujet, motiv, obraz, kompozitsiya va ifoda qoliplarini saqlaydigan badiiy me'yorlar tizimi sifatida tushunish zarurligini ko'rsatdi. An'ana ertakning asosiy syujet yo'nalishi, etakchi motivlari, qahramon funksiyalari, taqiq, sinov va mukofot kabi kompozitsion elementlarini saqlab qoladi. Biroq qahramon ismlari, dialoglar hajmi, etnografik detallar, mahalliy iboralar, ayrim epizodlar va ijrochining emotsional uslubi ijro jarayonida o'zgarishi mumkin.

Shuning uchun barqaror va o'zgaruvchan belgilarni bir-biridan ajratish mustaqil folklor variantini aniqlashda muhim metodologik mezon bo'ladi. Agar o'zgarishlar faqat personaj nomi, ayrim dialoglar, mahalliy detallar yoki qisqa epizodlar bilan cheklansa, bunday matnni an'anaviy syujetning yangi ijroviy ko'rinishi sifatida baholash mumkin. Agar syujet yo'nalishi, motivlar tizimi, qahramonlar funksiyasi va kompozitsion yechimda sezilarli farqlar paydo bo'lsa, mustaqil variant haqida so'z yuritish uchun asos paydo bo'ladi.

Bu nuqtai nazardan Q. Maqsetovning «jamoaviy ijod» haqidagi fikri ham muhim nazariy ahamiyat kasb etadi. Olim jamoaviy ijodni bir vaqtda ko'pchilik ishtirokida asar yaratilishi sifatida emas, balki muayyan ijodkor tomonidan yaratilgan asarning xalq orasida tarqalish jarayonida boshqa ijrochilar tomonidan qayta ishlanishi bilan bog'laydi [4; 6]. Demak, individual ijod va jamoaviy an'ana qarama-qarshi tushunchalar emas. Aksincha, individual ijrochi an'ana doirasida yangi badiiy yechimlar yaratadi, jamoa esa ularni qabul qilish, saqlash va keyingi avlodlarga yetkazish orqali folklor an'anasining davomiyligini ta'minlaydi.

Shu asosda ertak varianti va qayta nashr tushunchalarini ham aniq farqlash lozim. Bir ertakning turli yillarda yoki turli to'plamlarda qayta chop etilishi uning yangi varianti paydo bo'lganini anglatmaydi. Agar matn dastlabki manbadagi shaklini jiddiy o'zgarishsiz saqlagan bo'lsa, bu holatni qayta nashr sifatida baholash to'g'ri bo'ladi. Masalan, 1977-yilgi «Qaraqalpaq xalq ertekleri» to'plamidagi matn 2014-yilgi ko'p tomlikda mazmun va tuzilishi jiddiy

o'zgarishsiz takrorlangan bo'lsa, ikkinchi nashrni mustaqil folklor varianti deb hisoblash uchun asos yo'q. Aksincha, xuddi shu syujet boshqa ertakchidan boshqa vaqt yoki hududda yozib olingan va unda epizodlar, personajlar tizimi yoki kompozitsion yechimda farqlar mavjud bo'lsa, uni mustaqil variant sifatida baholash mumkin.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari xalq ertagining matniy barqarorligi va ijroviy o'zgaruvchanligi bir-birini inkor etmasligini ko'rsatdi. An'ana ertakning asosiy syujet va badiiy modelini saqlab qolsa, ertakchi ushbu modelni konkret ijro vaziyatida qayta shakllantiradi. Shu jarayonda auditoriyaning munosabati, ijrochining tajribasi va ijro sharoiti matnning hajmi, tili, detallari va emotsional ta'sirini belgilaydi. Shuning uchun folklor matnini faqat yozma shakli orqali emas, balki uning ijroviy manbasi, ijrochisi, auditoriyasi va an'anaviy konteksti bilan birgalikda o'rganish maqsadga muvofiq.

Umuman, olib borilgan tahlillar xalq ertagining yashash mexanizmi an'ana – ijrochi – auditoriya – matn munosabatlarining uzviy birligiga asoslanishini ko'rsatadi. Ertakning jamoaviy xususiyati individual ijodni yo'qqa chiqarmaydi; aksincha, ijrochining individual badiiy tajribasi an'ana tomonidan qabul qilingan va keyingi ijrolarda qayta ishlangan taqdirdagina folklorning umumiy badiiy xotirasiga aylanadi. Shu sababli ertak variantlarini aniqlashda nashrlar sonidan ko'ra ijroviy manba, syujet-motiv tarkibi, personajlar funktsiyasi, kompozitsion tuzilish va matnning arxiv ma'lumotlari asosiy mezon sifatida qaralishi lozim. Fayldagi xulosada ham aynan shu mezonlar – ijrochi, vaqt va hudud, syujet, motiv va epizodlar, personajlar funktsiyasi, kompozitsiya, boshlanish-yakun formulalari va arxiv pasporti – mustaqil variantni belgilash uchun muhim ekani ko'rsatilgan.

Demak, folklorda individuallik va jamoaviylik bir-biriga qarshi qo'yilmaydi. Individual ijod asarning paydo bo'lishi va har bir ijroda yangilanishini, jamoaviy an'ana esa uning saqlanishi va saralanishini ta'minlaydi.

Bir ertakning turli kitoblarda chop qilinishi uning bir nechta varianti mavjudligini anglatmaydi. Agar dastlabki matn keyingi nashrda jiddiy o'zgarishsiz takrorlangan bo'lsa, bu qayta nashr hisoblanadi.

Mustaqil variantni belgilashda quyidagi mezonlarga e'tibor berish lozimligi olimlarning tadqiqotlarida qayd etiladi. Ya'ni, ijrochining boshqa shaxs ekani; matnning boshqa vaqt yoki hududda yozib olingani; syujet yo'nalishidagi farq; motiv va epizodlar tarkibining o'zgarishi; personajlar vazifasidagi tafovut; kompozitsion yechimning farqlanishi; boshlanish va yakun formulalarining boshqacha bo'lishi; matnning arxiv pasporti.

Masalan, 1977-yilgi «Qaraqalpaq xalq ertekleri»dagi matn 2014-yilgi ko'p tomlikda o'zgarishsiz berilgan bo'lsa, u ikkinchi variant emas, avvalgi matnning qayta chop etilgan shaklidir. Biroq shu syujet boshqa ertakchidan yozib olingan, unda epizod va personajlar tizimida farq mavjud bo'lsa, mustaqil variant haqida so'z yuritish mumkin.

Umuman olganda, xalq ertagi og'zaki ijro, an'ana va ertakchi ijodkorligi birligida yashaydi. Uning har bir matniy ko'rinishi muayyan ijro jarayonining natijasidir. An'ana syujet va obrazlarning barqaror asosini saqlasa, ertakchi ularni yangi vaziyatda qayta shakllantiradi.

Ertakning jamoaviyligi shaxsiy ijodni inkor etmaydi. Individual ijro jamoa tomonidan qabul qilinib, qayta hikoyalangandagina folklor an'anasining bir qismiga aylanadi. Shu bois ertak variantlarini aniqlashda nashrlar miqdori emas, matnning ijroviy manbasi va poetik tuzilishi asosiy mezon bo'lishi lozim deb hisoblaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Афзалов М.И. Ўзбек халқ эртаклари ҳақида. – Тошкент: Фан, 1964.
2. Асқарова Ж. Эртақчилик анъаналари // Жаҳон адабиёти, 2018. – №8.
3. «Қарақалпақ халық ертеклери». Қарақалпақ фольклоры. I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: Билим, 1996.
5. Ben-Amos D. Toward a Definition of Folklore in Context // *The Journal of American Folklore*. 1971. Vol. 84. No. 331. P. 3-15. DOI.

